

УДК 811.161.2'379

Ф 53

Марія ФІЛІПЧУК

СИМВОЛІКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті висвітлено поняття символіки змісту фразеологічних одиниць народного мовлення; з'ясовано внутрішню форму сталих мовних одиниць; розкрито походження та джерела поповнення певних шарів української лексики; пояснено символіку та первісне значення низки обрядових лексем. Здійснено спробу реконструювати мовні одиниці на тлі обрядових контекстів, що сприятиме продуктивному вивченню мови.

Ключові слова: символ, внутрішня форма, фразеологічна одиниця, народне мовлення, дискурс, етнокультура.

Постановка проблеми. Мова кожного народу є засобом і водночас невичерпним джерелом пізнання предметного світу. Вона зберігає значний обсяг інформації про нього, зокрема інформації етнокультурної. Із цього погляду цікавою є фразеологія обрядового дискурсу, яка слугує одним із мовних засобів бачення предметної картини світу.

Загально визнаною є думка, що дослідження всієї фразеологічної системи може бути досконалим тільки за умови ретельного аналізу окремих мікросистем. При загальній тенденції останніх десятиліть до активного вивчення окремих фрагментів дійсності, фразеологічні засоби обрядового мовлення вивчені недостатньо. Фразеологізми виступають унікальним засобом відображення життя етносу. Уявлення про «фразеологічну картину світу» ґрунтується на постулаті В. Гумбольдта, що «людина думає, відчуває й живе тільки в мові» [1, 378]. Це означає, що в словах, у мовній системі відшукуємо наслідки великої праці людського духу, тим самим національну мову сприймаємо як колективний витвір духовної енергії народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення фразеології в концептуальному та етнокультурному ракурсі започаткували такі науковці, як О. Потебня, М. Костомаров, М. Сумцов, Б. Грінченко, А. Кримський та ін. Сучасні дослідження в цій царині репрезентовані працями Є. Бартмінського, А. Вежбицької, Є. Верещагіна, С. Єрмоленко, В. Жайворонка, В. Костомарова, У. Коваль, В. Русанівського, О. Тищенко, М. Толстого, О. Селіванової та ін.

© Філіпчук Марія, 2016

Мета дослідження – на матеріалі обрядових дискурсивних текстів розкрити символіку змісту та форми сталих мовних одиниць народного мовлення, з'ясувати їхню роль у формуванні етносвідомості народу.

Виклад основного матеріалу. Фразеологізми як мовні одиниці прямо або опосередковано несуть у собі культурну інформацію про суспільство, світ, народ. Вони стали важливим об'єктом етнолінгвістики, на засадах якої простежено тісний взаємозв'язок мови та етносу, мови та культури. За В. Гумбольдтом, мова завжди пов'язана з формуванням «духовної сили нації», є «органом» її внутрішнього буття, «відбиває в собі кожну стадію культури народу», стимулює «людську духовну силу до постійної діяльності» [1, 47 – 48]. Ця діяльність не залежить від рівня розвитку народу. «Мова є ніби зовнішнім проявом духу народу: мова народу є його дух, і дух народу є його мова» [Там само]. Отже, мова є своєрідною концентрацією думок і почуттів кожного етносу. Не випадково О. Потебня вбачав у мові спосіб духовної консолідації етносу [4, 172]. Пізнаючи світ, називаючи його реалії тим чи іншим словом, людина порівнює їх з чимось іншим, раніше пізнаним. Тобто одне стає прообразом іншого. О. Потебня називає такий прообраз «внутрішньою формою слова», або «уявленням», що виражає глибинне значення слова. Щодо внутрішньої форми фразеологізму, то тут велика роль відводиться символіці.

Найпомітнішим дослідженням народної символіки є праця М. Костомарова «Про історичне значення руської народної поезії», у якій автор порушив питання походження та еволюції символіки як образного відбиття народного духу, народного мислення. Виконуючи ці функції, символіка, на думку М. Костомарова, є «продовженням звичайної релігії».

Загалом існує думка, що все може бути символом, оскільки його складниками виступають як ірраціональні, так і трансцендентні величини, які й сприяють зворотному відображенню. За визначенням О. Потебні, образ слова – це його знак, глибинний символ, на основі чого постає уявлення про внутрішню форму. Саме уявлення часто є затемненим, що спричиняє виникнення нових образних значень або інших слів [5, 30]. Дослідник визначає три основи, на яких формується символ: порівняння, протиставлення і причинове відношення. Скажімо, в народних текстах постають традиційні порівняння *калина – дівчина, дівчина – горлиця*, що стають символічними. Характерним підґрунтям для народної символіки є синтаксичний паралелізм, який часто постає в народних піснях.

О. Потебня розглядав символ не лише як мовну категорію, а і як продукт культурно-історичного розвитку людства, пов'язаний з мовою, світоглядом, пізнанням світу, з обрядами, звичаями, віруваннями. Це дає підстави говорити про етносимволіку обрядового дискурсу.

Однією з визначальних рис символу вважають його співвіднесеність з конкретним денотатом, тобто об'єктом, явищем, які, за Ю. Лотманом, є «вторинною моделювальною системою художнього типу» [3, 61]. Саме це спостерігаємо в обрядовому дискурсі.

Е. Сепір виділяє дві постійні характеристики символу серед широкого спектру значень цього денотата. Згідно з однією, будь-яка символіка передбачає існування значень, які не можуть бути виведені з контексту, відповідно до іншої – його справжня значущість більша від значення. За Е. Сепіром, усі символи беруть свій початок від ситуацій, у яких знак відірваний від контексту. Тому кожен символ – це живе віддзеркалення дійсності, він піддається тій чи іншій обробці мислення, стає знаряддям переробки самої дійсності. Символ завжди містить у собі певний смисл. Символ речі є його зображенням, бо для символічності речі потрібне узагальнення, закон підпорядкування та ідейно-образне оформлення. Внутрішньо і зовнішньо він виражає структуру речі, а також її знак, що за своїм безпосереднім змістом не має жодного зв'язку з означуваним змістом. Отже, якщо символ є знаком, то не кожен знак є символом. У символі смисл якогось предмета переноситься на зовсім інший предмет, і тільки в такому разі цей предмет може виявитися символом первинного предмета. Символіка предмета, речі, реалії переходить на символіку їхніх найменувань, тобто мовних одиниць, якими вони позначаються. Оскільки образність закладена в мові, то при кожному новому слововживанні відбувається взаємодія внутрішнього образу і значення як реалізації першого. А частота вживання в результаті перетворення думки забезпечує створення порівняно широкого значення за допомогою одиничного обмеженого словесного образу [6, 333]. Скажімо, символом сили, краси, довголіття, здоров'я, цілісності виступає у народному мовленні *дуб*. *Дуб* здавна уособлює собою священне дерево, це дерево бога грому та блискавки Перуна. Наші предки обожнювали дубові гаї, забороняючи їх вирубувати. *Дуб* шанують у народі за міцність, красу, довговічність. Оскільки це дерево вважалось священним, то і рубали його тільки з дозволу потойбічних сил, до того ж закликаючи наділити їх силою та міццю, напр.: *Гой, Дубе, Дубе, Наш Діду любий, Ходи в господу До нашого роду. На наших мужів дай свої сили, Щоб злії духи їх не косили. А наших мужів дай свої м'язи, Щоб злії духи не рвали в'язи. На наших мужів дай свої моці, Щоб були з Перуном На кожнім кроці* (Вор., 135). На основі порівняння та зіставлення в народному мовленні з'явилися сталі вислови із цим денотатом, напр.: *хлопець як дуб кучерявий; міцний як дуб; парубочки як дубочки*. Оскільки дуб асоціюється в народній свідомості з довголіттям та здоров'ям, то, очевидно, на основі протиставлення мова породила стійкі вислови протилежного характеру, напр.: *дуба врізати (дати) – померти; ставати (стати) дубом – піднятися сторч, догори*, напр.: *Ех, коли б я спіймав отого Гітлеряку, сто чортів його матері, я б його не карав, а водив би на шворці, доки б він і дуба врізав, щоб знав, як на чужій землі нападати* (ФСУМ, 151); *Говорила стара, поки й дуба дала* (ПП-91, 197); *Гомоніла, поки й одубіла* (Там само); *Поки кисіль закипів, уже милий одубів* (Там само); *Нам обом волосся стало дуба* (ФСУМ, 144). Під дубом, як і під вербою, відбувалися зустрічі закоханих, пор. народну пісню: *Ой у полі дуб зелений, під тим дубом вишня, Ой там козак конем грає, щоб*

дівчина вийшла. Дуб шанують у народі за міцність, красу, довговічність. З нього виготовляли багато предметів господарського вжитку, будували житло, мости. На знак народження сина-первістка садили дуба, що асоціювалося зі здоров'ям новонародженої дитини.

Те саме простежуємо, з одного боку, за ритуальною рослиною *калина*, а з іншого – над словесним її позначенням. Передусім *калина* асоціюється з дівочою красою. З часом вона зазнає певних образних нашарувань. З'являються тексти, де *калина* символізує, як уже зазначалося, зв'язок з рідною землею: *Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилися. Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася. А ми ж тую червону калину, гей, гей, та підіймемо, а ми ж свою славу Україну, гей, гей, та розвеселимо!* (УНП, 103); *А на могилі посадять червону калину, хай вона пригадає йому, чумакові, його милую та далекою стороньку* (Коц., 182). Згодом *калина* набуває інших символічних значень, що зумовлює вибудовування асоціативного ланцюга: *калина* – [*дівчина* – *краса*; *дівчина* – *символ рідної землі* – *України*] – *дівчина*. Звідси *калина* – символ України.

Символом нещасливого кохання виступає в народному мовленні *полин* (євшан), пор. у народній пісні: *Лучче мені, моя мати, гіркий полин їсти, аніж мені, моя мати, з нелюбом сісти* (ЗУЕ, 465). Ця реалія символізує в народному мовленні печаль, гіркоту життя, як співається в народній пісні: *Батькового хліба не хочеться, Батьків хліб полином пахне* (ЗУЕ, 464). Ритуальне вживання цієї реалії породило вислів: *Барвінок не полин, а полин не віник* (ПП-89, 117). В обрядових текстах *полин* – це символ захисту від русалок, своєрідний оберіг від нечистих сил. Тому на Русалчин великдень, на запитання мавки – *Полин чи петрушика?* – показували *полин*, і мавка миттю зникала. При цьому казали: *На тобі полинь, сама ти ізгинь* або: – *А що мати варила?* – *Бориц та полинь!* – *От вам полинь, сама ти згинь* (ЗУЕ, 465).

Поетична природа слова імплікується в етномовній пам'яті, а коріння його метафоризації – в глибинах національної свідомості. Це стає передумовою виникнення нових зразків поетичного народного мовлення, постановня етносимволіки. Так, скажімо, слово *коляда* (латинського походження) на українському мовному ґрунті породило низку сакральних назв – свята, обрядової пісні, подарунка, учасників обрядодії (*коляда йде, співати коляду, колядники*). Відповідно творяться споріднені мовні одиниці – *колядники, колядувати, колядка, колядиця, колядень, колядички*, напр.: *«Коляда – Родова вечеря» – на Різдво одружені діти сходяться до батьків* (Кил., 44); або *Он пан іде, коляду несе, Коробка вівса, зверху ковбаса!* (ЗУЕ, 302); *Будьте здорові з Колядою!* (СУМ Грінч., II, 274); *Коляда, коляда! В нашу хату загляда, Коляда, коляда! Людей добрих звеселя, Коляда, коляда! Землю нашу зогріва* (33, 48); *Чи дозволите колядувати? Колядувати – всіх звеселяти, Богу-Сонцю шану віддавати!* (Вор., 57); *Ой коляда, колядиця! Дайте маку і кутиці. Як не дасте, откажіте, Моїх ніжок не знобіте. Ой коляда, колядень! Як уночі, так і вдень! Я уночі не піду,*

Бо собачки нападуть, Колядички одберуть (33, 49); *Коляд, коляд, колядниця, Добра з меду паляниця* (Там само); *Колядин, колядин, я у батька один. Мені не дивуйте, ковбасу лаштуйте* (Там само); *Он господар іде, коляду несе, Коробка вівса, зверху ковбаса!* (СУМ Грінч., II, 274).

Аналізуючи обрядові контексти, спостерігаємо, що вони включають також численні міфоніми: *лісова потороча, зачароване коло, бісові діти*. Чимало ознак виступають як постійні епітети, що стають невід'ємним складником найменування (обрядового предмета, рослини фольклорної реалії), напр.: *вербова дочечка, гіркий полин, калинова доля, тополина земля, калинові мости, золотий міст, дзвонкова водиця, хрещатий барвінок, дрібні сльози, жива ватра, почесний хліб, суха верба, свячена верба, терновий вінок, голодна кутя, петрові батоги (петрів хрест), кам'яна баба, Зелені святки*.

У народному мовленні простежуємо низку словосполучень, що є сталими мовними формулами. Від власне фразеологізмів вони відрізняються тим, що їхні компоненти зберігають своє пряме лексичне значення і їм не властиве емоційно-експресивне забарвлення. Тобто в народному мовленні виокремлюємо своєрідне кліше. Кліше – це звичний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах для тотожного позначення адекватних ситуацій, стосунків між людьми. Так, у народних обрядодіях спостерігаємо клішовані структури мовного етикету: *З роси й води, і з усієї лободи!* (ПП-91, 322); *На все добре* (Там само, 323); *Ласкаво просимо* (Там само, 322); *Дай, Боже, разом двоє: щастя та здоров'я!* (Там само, 320); *Дай, Боже, щоб пилося і їлось та й назавтра хотілось!* (Там само 320); *Нехай вам буде кожна година щаслива!* (Там само, 323); *Хай вам Бог пошле, чого в нього просите!* (Там само, 323); *Дай, Боже, щоб ти сину, говорив, як по зорях читав!* (там само, 320); *Бувай здорова од припичка до порога!* (ПП-91, 319); *Щоб ти була багата, як земля, дужа, як вода, щоб у коморі і в оборі усього було доволі!* (УППП, 380). Чітко структурованими є й народні колядки: *Сію жито і пшеницю, Щоб дав Бог густу пашиницю. Зичу вам на Новий рік, Щоб щасливим був ваш вік, Щоб з роси і з води Йшли вам статки й гаразди* (Як., 3) або: *Вітаємо вас зі святами – Різдом святим. Хай Бог дасть дочекати Нового року! Від Богоявлення до Воскресіння, А від Воскресіння до ста літ – Поки Господь призначив вік!* (Як., 29).

В обрядовому мовленні поширеними є фразеологізовані сполуки реченнєвого типу, що становлять прислів'я та приказки. Саме вони здатні часом схарактеризувати й експресивно вербалізувати будь-що без ускладнених пояснень, водночас наповнюючись поетичною образністю, напр.: *живе як у Бога за дверима (за кроснами, за пазухою, за плечима, під покришкою)* – дуже добре; *зложив сі як Божечка* – про святошу, що вдає із себе праведника; *не минеться як бабі Великдень* – без шкоди; *чекати небесної манни*. Більшість паремій виникла в давні часи і протягом віків супроводжує людину в її мовному самовиявленні. Прислів'я виражають думку не лише окремого носія, а всього народу, дають влучну народну оцінку різних життєвих ситуацій і поведінки людини,

є продуктами тривалих і глибоких народних спостережень, гострого розуму і мудрості. Тому їх називають перлинами народної творчості, дотепності, мудрості, кмітливості. Не випадково кажуть: «Сказане чітко, збудоване кріпко переживе віки». Словесна формула прислів'я є його зовнішньою формою, а внутрішня форма – це глибинне поняття, яке часто сягає глибини віків. Напр.: *На все свій час і година своя кожній справі під небом* (ПП-89, 71); *Проти сили не попреш, з чим родився, з тим і вмреш* (Там само, 83); *Доки сонце зійде, роса очі виїсть* (Там само, 51). Здебільшого паремії побудовані на протиставленні, пор.: *Чужих богів шукає, а своїх дома має* (ПП-91, 297); *Дай, Боже, ноги, а чорт колеса* (ФССУМ, 186); *Ні Богові свічка, ні чортові ладан* (Там само, 289); *Ні туди ні сюди* (УППП, 376); *Як не тепер, так у четвер* (Там само, 375).

Висновки. Стійке народне порівняння є засобом образного вираження індивідуальної ознаки людини та вираження емоційно-оцінного ставлення до предмета. А основа образного порівняння – це результат діяльності людського мислення як відображення найбільш характерних рис чи ознак предмета. Слово в мові виконує універсальну функцію, адже через нього усвідомлюємо не тільки певні поняття, а й створюємо власні образи на основі порівняння, метафоричності, паралелізму. При цьому символікою позначене не лише слово (вислів) як таке, а також і його форма.

Література

1. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 440 с.
2. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2004. – № 5 – 6. – С. 23–29.
3. Лотман Ю. Символ в системе культуры. Труды по знаковым системам / Юрий Лотман // Учен. зап. Тартус. гос. ун-та. – 1987. – С. 56–81.
4. Потебня А. Мысль и язык / Александр Потебня // Эстетика и поэтика. – М. : Искусство, 1976. – 614 с.
5. Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / Александр Потебня. – Х., 1914. – 123 с.
6. Сэпир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдвард Сэпир. – М. : Прогресс, 1993. – 656 с.

References

1. Gymboldt fon V. Yazyk i filosofiya kultury / Vilgelm fon Gumboldt. – M. : Progress, 1985. – 440 s.
2. Zhaivoronok V. V. Etnolinhvistyka v koli sumizhnykh nauk / V. V. Zhaivoronok // Movoznavstvo. – 2004. – № 5–6. – S. 23–29.
3. Lotman U. Simvol v sisteme kultury. Trydy po znakovym sistemam / Yurii Lotman // Uchyon. zap. Tartys. gos. yn-ta. – 1987. – S. 56–81.
4. Potebnya A. Mysl i yazyk / Aleksandr Potebnya // Estetika i poetika. – M. : Iskysstvo, 1976. – 614 s.
5. Potebnya A. O nekotoryh simvolah v slavyanskoj narodnoi poezii / Aleksandr Potebnya. – H., 1914. – 123 s.

6. Sepir E. Izbrannye trudy po yazykoznaniiu i kulturologii / Edvard Sepir. – М. : Progress, 1993. – 656 s.

Джерела фактичного матеріалу

Вор. – Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2 т. / Олекса Воропай. – К. : Оберіг, 1991. – Т. 1. – 456 с. ; Т. 2. – 448 с.

ЗЗ – Закувала зозуленька : Антологія української народної творчості : пісні, прислів'я, загадки, скоромовки. – К. : Веселка, 1989. – 606 с.

Як. – Яківчук А. Ф. З роси та води / А. Ф. Яківчук. – Чернівці : Місто, 2003. – 172 с.

Кил. – Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні / Степан Килимник. – К. : Обереги, 1994. – Кн. 2. – 524 с.

Коц. – Коцюбинський М. Вибрані твори / Михайло Коцюбинський. – К. : Дніпро, 1974. – 512 с.

ПП-89 – Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / [упор. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.

ПП-91 – Прислів'я та приказки : Взаємини між людей / [упор. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1991. – 440 с.

УНП – Українські народні пісні у записах С. Тобілевич / [упор., авт. вст. ст. та прим. С. В. Мишанич ; упоряд. мелодій М. В. Мишанич ; ред. О. І. Дей]. – К. : Наук. думка, 1982. – 420 с.

УППП – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / [упор. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 2001. – 392 с.

Умовні позначення лексикографічних джерел

ЗУЕ – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

СУМ Грінч. – Словарь української мови : у 4-х т. / [упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. 1 : А–Ж. – 494 с. ; 1958. – Т. 2 : З–Н. – 573 с. ; 1959. – Т. 3 : О–П. – 506 с. ; 1959. – Т. 4 : Р–Я. – 563 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – 528 с.

Филипчук Мария. *Символика фразеологических единиц в этнокультурном контексте.* В статье автор раскрывает понятие символики содержания фразеологических единиц народной речи; выясняет внутреннюю форму языковых единиц; раскрывает происхождение та источники пополнения определенных слоев украинской лексики; объясняет символику и первоначальное значение целого ряда обрядовых лексем. Предпринимает попытку реконструировать языковые единицы на фоне обрядовых контекстов, что будет способствовать продуктивному изучению языка.

Ключевые слова: символ, внутренняя форма, фразеологическая единица, народная речь, дискурс, этнокультура.

Filipchuk Mariya. *The symbolism of phraseological units in the ethnocultural context.* In the given paper the author has defined the notion of symbolic content of phraseological units in folk speech and has determined the internal form of steadfast speech units. The origins and replenishment sources of certain layers of Ukrainian vocabulary have been ascertained. Symbolic nature and primary meaning of the whole number of ceremonial lexemes has been explained. The research aims to provide a reconstruction of speech units on the basis of ceremonial contexts, which would contribute to the productive language study.

Key words: discourse, ethnoculture, folk speech, internal form, phraseological unit, symbol.